

Priredile:

Zorica Kuburić

Ana Zotova

Ljiljana Ćumura

LJUBAV I STRAH U FOKUSU INTERDISCIPLINARNIH ISTRAŽIVANJA

Zbornik radova

PORODIČNI
RAZGOVORI

CEIR, Novi Sad
Porodični razgovori, Beograd
2021.

Darko M. Marković,¹
Mina T. Zirojević²

ĆUTANJE IZMEĐU LJUBAVI I STRAHA – ZAŠTO ŽRTVE NASILJA ĆUTE –

Rezime

Skoro svaki novi slučaj interpersonalnog nasilja koje je trajalo u dužem vremenskom roku, ili se dogodilo samo jednom, u oba slučaja sa ćutanjem žrtve kao propratnom posledicom, izaziva lavinu pitanja javnosti – zašto je žrtva ćutala, odnosno šta je čekala, zašto nije odmah prijavila. Premda se u operativnom radu policije, kao i u sledeućem procesu pred sudom, vodi računa o osetljivosti žrtve nasilja, naročito kada je reč o seksualnom nasilju, kao i o nasilju bilo koje vrste nad decom, slično pitanje je praktično neizbežno. Čak i kada nisu izrečena u okrivljujućem tonu, ovakva pitanja direktno vode u sekundarnu viktimizaciju i multipliciranje negativnih posledica prouzrokovanih nasiljem. Nauka nije ostala nema i kroz prizmu različitih naučnih disciplina daju se objašnjenja koja kao uzroke ćutanja žrtve ističu strah i, sa njim u vezi, prisilno pokoravanje. Takođe, kao čest uzrok, posebno kada je reč o partnerskom nasilju i svakom obliku seksualnog nasilja, ističe se prihvatanje ili stid da se o takvom nasilju govori usled zastarelih običaja, kulturnoloških, antropoloških i religijskih obrazaca ponašanja, kao i uverenja da se trpljenjem torture velikodušno žrtvuje u interesu porodice. I pre nego što se pristupi dubljem istraživanju ovog fenomena, bez obzira da li je ono psihološkog, sociološkog, kriminološkog ili nekog drugog karaktera, strah se nameće kao generalni uzrok. Ipak, sama činjenica, i ne samo ona, da kod određene kategorije žrtvi postoji uverenje da je trpljenje nasilja i ćutanje o njemu „velikodušna žrtva“, navodi na razmišljanje da se u pozadini takvog ćutanja može kriti i sasvim drugačije osećanje. Razmatrajući kroz interdisciplinarno ogledalo različite oblike nasilja i, shodno tome, različite kategorije žrtava, cilj autora rada je da ukažu da često strah nije ni glavni ni najjači uzrok ćutanja žrtve nasilja. Koračajući ka tom cilju oni polaze od pretpostavke da iza mnogih ogledala koja otkrivaju strah kao uzrok ćutanja, u tišini se krije ljubav u svojim različitim oblicima.

Ključne reči: *žrtva, vršnjačko nasilje, partnersko nasilje, pokoravanje, sekundarno nasilje, sekundarna viktimizacija*

1 Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad, darko.markovic@fepps.edu.rs

2 Institut za uporedno pravo, Beograd, mina.zirojevic@gmail.com

Uvod

„Njihova tišina je glasan krik“

Ciceron

Poslednjih nekoliko godina svedoci smo prijavljivanja širom sveta seksualnog uznemiravanja i zlostavljanja po različitim osnovama privilegovanog društvenog položaja. Takvi događaji privlače pažnju javnosti, koja uzvraća reakcijom kroz komentare na društvenim mrežama. Ne samo od strane mnogobrojnih anonimnih komentatora već i od strane poznatih ličnosti, u takvim situacijama često se mogu čuti ili pročitati izražene sumnje u verodostojnost prijave žrtve, najčešće zbog određenog protoka vremena od kritičnog događaja do dana kada je on obznanjen, istupanjem u javnosti ili odgovarajućom prijavom policiji ili tužilaštvu. Jedno od uobičajenih pitanja jeste: „Zašto je ćutala do sada?“. Ovo pitanje je uobičajeno i u slučajevima žrtvi koje nisu javne ličnosti, kojih je mnogo više, kako u slučajevima seksualnog uznemiravanja ili zlostavljanja tako i kod svih drugih vrsta i oblika nasilja. Ćutanje o zlu koje se dogodilo karakteristično je i za žrtve bilo kog oblika porodičnog nasilja, nezavisno od toga da li je reč o partnerskom nasilju ili o nasilju nad decom, a vrlo često i za žrtve vršnjačkog nasilja. Ovo pitanje se na javlja samo u lavini komentara na društvenim mrežama ili u komentarima na vesti elektronskih medija, već i u postupanju nadležnih državnih organa. Premda se u operativnom radu policije, kao i u sledujućem procesu pred sudom, vodi računa o osetljivosti žrtve nasilja, naročito kada je reč o seksualnom nasilju, kao i o nasilju bilo koje vrste nad decom, slično pitanje je praktično neizbežno. U radnjama policije u predistražnom postupku neophodno je prikupiti potrebne materijalne dokaze o optužujućim navodima žrtve, a takvi dokazi su često kompromitovani protekom vremena, pa je neophodno na odgovarajući način o razlogu odgađanja prijavljivanja nemilog događaja upitati žrtvu. Takve informativne razgovore vode licencirani radnici kriminalističke policije, pod nadzorom nadležnog tužilaštva, ali koliko god se pažljivo pristupalo takvo pitanje nikad nije lako za žrtvu, koja ga može doživeti u okrivljujućem tonu, što dalje direktno vodi u sekundarnu viktimizaciju i multipliciranje negativnih posledica prouzrokovanih nasiljem. Slično je i sa postupanjem ostalih službi (socijalni radnici, psiholozi, pedagozi, sud...), do samog okončanja postupka sankcionisanjem izvršioca i, na taj način, davanjem moralne satisfakcije žrtvi.

Nauka nije ostala po strani i kroz brojna istraživanja, tribine ili naučne konferencije, pokušava se doći do relevantnog odgovora na pitanje zašto ima žrtvi nasilja koje ćute. Jedinstven odgovor na ovo pitanje praktično je nemoguć, jer se nasilje odvija u različitim okolnostima nad žrtvama koje mogu biti različite u pogledu pola i uzrasta, materijalnih okolnosti života, različitih porodičnih okolnosti, društvenog statusa, obrazovanja, vaspitanja, religijskih i drugih ubeđenja, individualnih crta ličnosti i drugih odlika. Takođe, za objektivno sagledavanje nastale situacije u svakom pojedinačnom slučaju nužno je uzeti u obzir i različite parametre koje odlikuju i nasilnika. Ukrštanjem mišljenja koja dolaze iz različitih relevantnih naučnih disciplina, najčešće se kao objašnjenje uzroka takvog ćutanja žrtve ističu strah i, sa njim u vezi, prisilno pokoravanje. Ovo posebno važi u slučajevima u kojima je žena žrtva, te je i u ovom radu fokus na ćutanju žene kao žrtve interpersonalnog nasilja. Takođe, kao čest uzrok, posebno kada je reč o partnerskom nasilju i svakom obliku seksualnog nasilja, ističe se prihvatanje ili stid da se o takvom nasilju govori usled zastarelih običaja, kulturoloških, antropoloških i religijskih obrazaca ponašanja, kao i uverenja da se trpljenjem torture velikodušno žrtvuje u interesu porodice. I pre nego što se pristupi dubljem istraživanju ovog fenomena, bez obzira da li je ono psihološkog, sociološkog, kriminološkog ili nekog drugog karaktera, strah se nameće kao generalni uzrok. Ipak, sama činjenica, i ne samo ona, da kod određene kategorije žrtvi postoji uverenje da je trpljenje nasilja i ćutanje o njemu „velikodušna žrtva“, navodi na razmišljanje da se u pozadini takvog ćutanja može kriti i sasvim drugačije osećanje.

Razmatrajući kroz interdisciplinarno ogledalo različite oblike nasilja i, shodno tome, različite kategorije žrtava, cilj ovog rada je da se ukaže da često strah nije ni glavni ni najjači uzrok ćutanja žrtve nasilja. Na putu ka tom cilju, polazi se od pretpostavke da iza mnogih ogledala koja otkrivaju strah kao uzrok ćutanja, u tišini se krije ljubav u svojim različitim oblicima.

Analizom statističkih pokazatelja u prvom delu rada, ukazuje se na duboke korene i rasprostranjenost interpersonalnog nasilja, pre svega nad ženama, kontekst i globalni karakter nevoljnosti prijavljivanja svojih iskustava nadležnim državnim organima i drugim organizacijama. U drugom delu se osvetljavaju osećanja koja se, u manjoj ili većoj meri, kriju u pozadini ćutanja, i pokušava dati odgovor na pitanje da li se prećutkivanje u celini, a posebno njegovi određeni uzroci, negativno reflektuju na kasnije žrtve nasilja i neposredno „doprinose“ njihovoj pasivnosti, odnosno da-

ljem prećutkivanju nasilja koje doživljavaju ili su doživele, stvarajući tako lanac ćutanja.

Pogled na statistiku – problem globalni, koreni duboki

„Tišina se mora čuti u njenom kontekstu.“

Gerald Robert (Jerry) Lentz

U proseku, godišnje oko pola miliona ljudi biva ubijeno u aktima interpersonalnog nasilja, što je na godišnjem nivou dvostruko više nego u svim ratovima u svetu. Još češći su slučajevi interpersonalnog nasilja u kojima žrtve ostanu u životu, ali pretrpe ozbiljne, čak i doživotne, zdravstvene i socijalne posledice (WHO, 2014, 2).

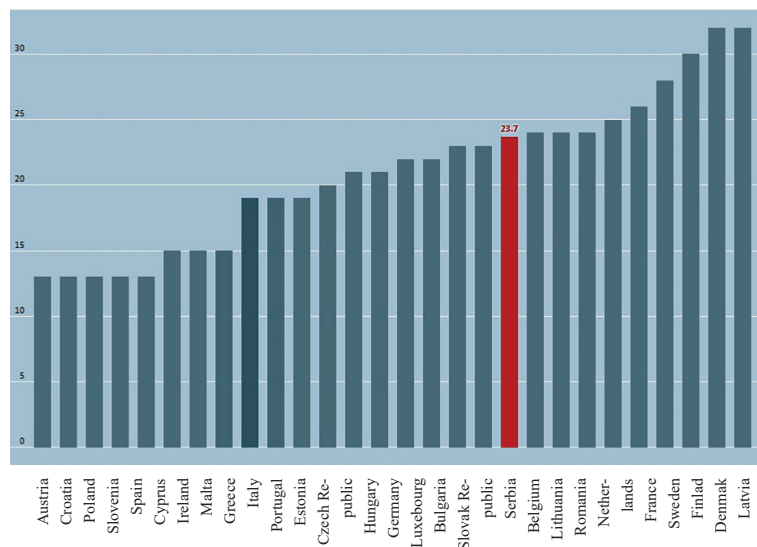
Nasilje u porodici je u mirnodopskim uslovima najrasprostranjeniji oblik interpersonalnog nasilja. Može se reći da je to globalni problem, jer je izražen u svim sredinama nezavisno od kulture, religije, rase, roda, ekonomskog stanja, pa i stanja organizovanosti društva na prevenciji i na njegovom suzbijanju (Ignjatović, 2006, 5). Nakon obimnih multicentričnih istraživanja, Svetska zdravstvena organizacija je 2005. godine predložila kvalifikaciju „nasilje nad intimnim partnerom“ radi razlikovanja od interpersonalnog nasilja između članova porodice koji su u drugim relacijama (WHO, 2005). Iako i muškarci mogu biti žrtve porodičnog nasilja, u najvećem broju slučajeva žene su te koje trpe direktne posledice fizičkog i drugih oblika nasilja (seksualno, verbalno, psihološko, ekonomsko, strukturalno, duhovno, i dr.). Takođe, brojna istraživanja ukazuju na povezanost nasilja prema ženama i prema deci u 30-60% porodica u kojima je prisutno nasilje između odraslih osoba (Ignjatović, 2018, 289). Deca su najčešće pasivne žrtve, ali nije mali broj slučajevima u kojima je, pored nasilja među partnerima (između roditelja ili između jednog od roditelja i njegovog/njenog partnera), prisutno i zlostavljanje dece. Prema vrlo opsežnim istraživanjima u SAD utvrđeno je da je četvrto dete (26%) izloženo nekom obliku porodičnog nasilja tokom života, a jedno od 15 dece (6,6%) je izloženo interpersonalnom nasilju između odraslih osoba u porodici (Hamby et al., October 2011). Prema podacima UNICEF-a za Srbiju, deca su žrtve u skoro jednoj trećini slučajeva nasilja u porodici, pri čemu skoro polovina njih je u uzrastu mlađem od 14 godina, a isti izvor ovu pojavu kvalifikuje kao „skrivenu epidemiju“, ukazujući na ćutanje o njoj (UNICEF, 2019).

Kada se radi o nasilju nad ženama, ne može se govoriti o jedinstvenom profilu „zlostavljane“ žene, jer je u pitanju socijalni problem koji utiće na sve strukture. O kom god obliku nasilja nad ženama da govorimo skoro uvek se radi o manifestaciji rodne nejednakosti, koja se ogleda u diskriminaciji i socijalnoj podređenosti žena. U Srbiji³, potvrdu ove tvrdnje imamo u činjenici da „među 5% žena koje se javljaju kao učinioci krivičnog dela nasilja u porodici samo je jedna izvršila delo partnerskog nasilja“, te da su u 75% slučajeva žene žrtve ovog nasilja (Petrušić, Žunić i Vilić, 2018, 137). Do interpersonalnog nasilja može doći i u istopolnim partnerstvima, a kao u Srbiji i generalno u svetu u većini slučajeva počinioci nasilja nad ženama su muški intimni partneri, sadašnji ili bivši (WHO, 2012, 1). Zato, bilo bi pogrešno pažnju usmeriti samo na partnersko nasilje, jer se nasilje nad ženama vrlo često događa i izvan partnerskih odnosa. To je nasilje koje čine nepoznati ljudi, ali i poznanici, rođaci, prijatelji, komšije, kolege na poslu i na studijama, vršnjaci u školama, i dr. Prema jednoj studiji Svetske zdravstvene organizacije iz 2005. godine, u kojoj se dati i rezultati istraživanja međukulturalnih obrazaca partnerskog nasilja, pokazalo se da je najčešći obrazac da žene doživljavaju samo fizičko nasilje, ili fizičko i seksualno nasilje. Pri tom, u većini ispitivanih kultura, 30-56% žena koje su doživele bilo kakvo nasilje od strane intimnog partnera prijavilo je i fizičko i seksualno nasilje. Jedna od država koja je bila predmet ovog istraživanja jeste i tadašnja državna zajednica Srbija i Crna Gora, u kojoj je zabeleženo preklapanje fizičkog i seksualnog nasilja manje od 30%. Za potrebe te studije, seksualno nasilje je definisano kroz tri oblika ponašanja: primoravanje na seksualni odnos protiv njene volje; seksualni odnosi jer se plašila onog što bi njen partner mogao učiniti; primoravanje na degradirajuće i ponižavajuće seksualne radnje (WHO, 2005, 5-7). Seksualno nasilje se u znatnoj meri dešava i u braku i drugim intimnim partnerstvima. Iako su i jedno i drugo traumatični za žrtvu, seksualno nasilje kod intimnih partnera obično traje u dužem vremenskom periodu, uz izraženu kontrolu ponašanja žrtve od strane počinioca, što kod nepartnerskih odnosa najčešće nije slučaj (Devries et al., 2013, 2). Istraživanjem, kojim su obuhvaćeni svi regioni u svetu, došlo se do procene da je 2010. godine širom sveta 7,2% lica ženskog pola starijih od 15 godina prijavilo da su bar jednom doživele seksualno nasilje od strane lica koja im nisu bili partneri, a u četiri regiona ova pojava je endemska, dostižući više od 15% (Devries et al., 2013, 5).

3 Sumirani podaci iz sudske prakse u Beogradu, Nišu i Novom Sadu.

Najnoviji izveštaji nam pokazuju da broj žrtava interpersonalnog nasilja raste. Prema procenama Svetske zdravstvene organizacije „svaka četvrta žena tokom svog života doživi nasilje od strane intimnog partnera, a svako treće dete doživi neki oblik interpersonalnog nasilja od strane roditelja, drugih članova porodice, negovatelja ili vršnjaka“ (WHO, 2020). Slični su i podaci Organizacije za evropsku bezbednost (OEBS) i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Iako je 2017. godine, usvajanjem Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, Srbija učinila veliki korak u naporima da se promeni negativan trend ovog fenomena, tokom prvih 27 meseci postojanja ovog zakona, u Srbiji je prijavljeno skoro 110.000 slučajeva nasilja u porodici (Zirojević & Marković, 2020, 196). Navedeni pokazatelji su dobijeni u istraživanjima sprovedenim pre pandemije COVID-19, a nema sumnje da životna ograničenja izazvana ovom pandemijom dodatno doprinose porastu interpersonalnog nasilja, posebno nad ženama i decom. Restrikcija najvećeg broja privrednih delatnosti ugrožava ekonomsku stabilnost posebno porodica sa niskim i inače neurednim mesečnim primanjima, a u uslovima finansijskog stresa raste i napetost unutar porodica u kojima su već prethodno narušeni međuljudski odnosi. Strah od neizvesne ekonomske situacije, uz alkoholizam, olakšava i doprinosi pojavi ispoljavanja nasilja. Istovremeno, otežan je položaj žrtava nasilja, s jedne strane zbog prinuđenosti da više vremena provode sa nasilnikom u zajedničkom životnom prostoru, a s druge strane i zbog otežanog funkcionisanja službi za podršku i pomoć.

U studiji o nasilju nad ženama u Srbiji, koja je za potrebe OEBS rađena 2018. godine, konstatuje se da „rodna nejednakost leži u korenu rodno zasnovanog nasilja nad ženama i devojčicama“, a rezultati sprovedenog istraživanja govore da je oko 1,7 miliona žena „doživelo neki oblik seksualnog uznemiravanja, proganjanja, nasilja od strane intimnog partnera ili nepartnera (uključujući psihičko, fizičko ili seksualno nasilje) nakon 15. godine“ života (OEBS, 2019, 5 i 12). Prema podacima OECD za 2019. godinu, oko 23,7% žena u Srbiji tokom života budu žrtve rodno zasnovanog nasilja, što je skoro dvostruko više nego u Sloveniji i Hrvatskoj (13%), državama sa kojima je Srbija nekad bila sastavni deo zajedničke države, Jugoslavije, a sada ih deli članstvo u Evropskoj uniji (EU), između ostalog i u rasprostranjenosti nasilja nad ženama (grafikon 1).

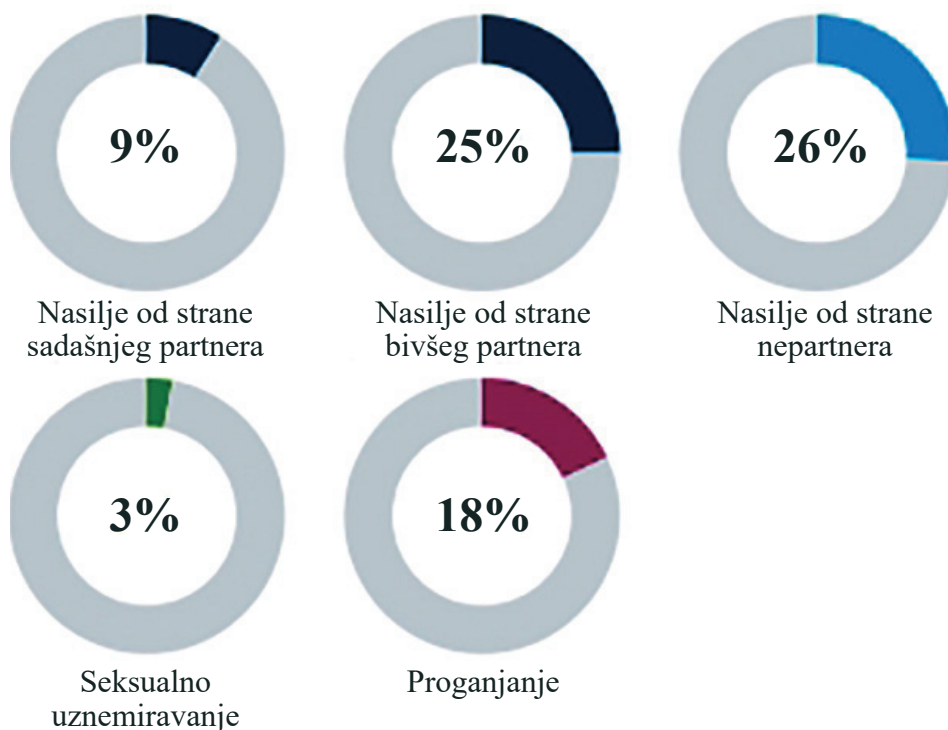
Grafikon 1: Rasprostranjenost nasilja nad ženama tokom života: Srbija – EU (OECD Data, 2019)

Poređenjem rasprostranjenosti nasilja nad ženama u Srbiji i u EU, primjećujemo da je i među državama članicama EU značajan broj onih u kojima je ova pojava i veća nego u Srbiji, pa čak i u državama sa vrlo visokim životnim standardom i dostignutim nivoom zaštite ljudskih prava, kao što su Danska, Finska, Holandija i Švedska. S druge strane, u zemlji sa vrlo visokom stopom nezaposlenosti, Španiji, prevalencija rodno zasnovanog nasilja je skoro dvostruko manja (13%) nego u Srbiji. To je samo potvrda da između nasilja nad ženama i visine ličnih primanja ne stoji uvek znak jednakosti. Ali, kada je u pitanju trend nevoljnosti prijavljivanja interpersonalnog nasilja, posebno rodno zasnovanog, on je prisutan i u Španiji. Direktna proporcionalnost tamne brojke ovog društvenog fenomena stepenu nevoljnosti prijavljivanja nameće se kao logična posledica. Prema podacima iz studije koja je 2019. godine rađena pod pokroviteljstvom španske vlade, vreme koje je potrebno žrtvama da verbalizuju ili prijave rodno zasnovano nasilje jeste oko 8,5 meseci. Potrebno vreme da žene se usude i kažu okolini o situaciji u kojoj se nalaze varira u zavisnosti od vrste nasilja koje trpe. Dok žrtvama psihološkog, fizičkog, ekonomskog ili socijalnog zlostavljanja vreme potrebno za verbalizaciju svog slučaja varira iz-

među osam i devet godina, kod seksualnog nasilja je ono duže, u proseku skoro 11 godina (Gobierno de España, 2019, 45-46).

U SAD, u periodu od 2010. do 2016. godine, samo 23% seksualnih napada je prijavljeno policiji, odnosno 230 na svakih 1.000, od kojih u 46 slučajeva je došlo do hapšenja, u samo devet slučajeva je podneta krivična prijava, a pet izvršilaca je i osuđeno, što praktično znači da od svakih 1.000 seksualnih napada čak 995 izvršilaca je na slobodi (RAINN, n.d.). Obeshrabrujući efekti ovakve statistike se prosto nameću, te nije iznenađujuće, ali jeste zabrinjavajuće, da je i u Srbiji niska stopa prijavljivanja nasilja policiji (grafikon 2)⁴.

% žena koje su kontaktirale policiju nakon najtežeg slučaja nasilja

Grafikon 2: Stope prijavljivanja nasilja policiji (OEBS, 2019, ix)

⁴ Rezultati dobijeni na uzorku od 1.325 anketiranih žena starosne dobi od 18 do 74 godine koje su doživele najteži slučaj nasilja – od sadašnjeg partnera (109), od bivšeg partnera (216), od nepartnera (181), seksualno uznemiravanje (648), proganjanje (171).

Na pitanje o poreklu nasilja nad ženama, u istraživanjima sprovedenim u Srbiji najčešći odgovori su ukazivali da je to „i uzrok i posledica nejednakosti za koju su odgovorne postojeće norme i stavovi“, „da je Srbija i dalje patrijarhalno društvo u kome muškarci dominiraju kod kuće, na poslu i u javnoj sferi“, te da je rizik da žene postanu žrtva nasilja „povezan sa načinom na koji se oblače, mestima na koja idu i poslovima kojima se bave“, čemu „doprinose i kulturološke norme kojima se odgovornost za nasilje prebacuje na ženu umesto na počinioc“ (OEBS, 2019, iv). Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, u čak 27 od 35 slučajeva ubijenih žena tokom 2018. godine prethodno nije bilo prijave za nasilje. U 2019. godini je situacija bila malo bolja, ali još uvek izuzetno nepovoljna – u 15 od 28 slučajeva ubistva nije bilo prethodnog prijavljivanja nasilja (Beta, 14.11.2019). Prema podacima Republičkog javnog tužilaštva, u periodu 2017-2019. godine je odbačeno skoro 40% krivičnih prijava za nasilje u porodici. U istom periodu je doneto 11.136 presuda, u kojima je izrečena безусловna kazna zatvora za 3.000 izvršilaca, odnosno u svega 37% slučajeva (CINS, 10.12.2020).

Ćutanje – borba ili predaja?

„Nasilje je zaista u rodu sa strahom“
Arturo Graf

Slika potpune muške dominacije, kako kod kuće tako i na poslu i u javnoj sferi, logično proizvodi kao posledicu nepoverenje u institucije, organe i organizacije u čijoj je nadležnosti njihova zaštita, pravna i fizička. Uverenost da je takva slika preovladavajuća i u očima drugih ljudi, pa i onih najbližih, kod žrtve rodno zasnovanog nasilja može razviti osećaj da verbalizacija njenog slućaja ne bi naišla na razumevanje i pomoć ne samo nadležnih službi već ni najbližih osoba. Drugim rećima, kod žrtve se razvija strah od prijavljivanja. Taj strah i strah kao razlog za neprijavljivanje, odnosno odlaganje prijavljivanja, ne bi trebalo poistovećivati. To nije samo igra reći, već suštinsko razlikovanje pojma koji se pojavljuje i kao uzrok i kao posledica. Onaj prvi se javlja zbog postojanja prepreka za prijavljivanje nasilja, a drugi je jedna od prepreka. Taj „drugi“ strah jeste suštinski strah o kojem ovde govorimo i on ima varirajući volumen i karakteristike u zavisnosti od vrste i intenziteta nasilja. Tu razliku ćemo bolje ra-

zumeti kroz analizu glavnih razloga neprijavlivanja, odnosno kasnog prijavljivanja, prema izjavama samih žrtvi dobijenim u brojnim istraživanjima. Sudeći po rezultatima istraživanja u različitim državama, ti razlozi su mahom isti, uz određena odstupanja u zavisnosti od ukupnog društvenog ambijenta u kojem se nasilje događa. Zastrašujuće zvuči podatak da se samo 3% anketiranih žrtava fizičkog i/ili seksualnog nasilja obratilo za pomoć ženskoj sigurnoj kući, a samo 1% nekoj od organizacija za podršku žrtvama.

Prepreke, koje čine strah od prijavljivanja, a koje su identifikovane u kvalitativnom istraživanju OEBS u Srbiji, grupisane su u četiri kategorije (OEBS, 2019, 54):

- (1) Sramota
- (2) Ekonomska zavisnost
- (3) Nepoverenje u službe
- (4) Strah od pogoršanja nasilja
- (5) Odsustvo svesti.

Već na prvi pogled je jasno da je strah zajednički imenitelj za prve četiri prepreke, te ih je potrebno sagledati u tom kontekstu.

(1) Kod žrtvi rodno zasnovanog nasilja skoro uvek je prisutan strah da će se doživeti sramota zbog razvoda, zbog nemogućnosti („nesposobnosti“) da se očuva porodica, kao i zbog (ponižavajućih) vrsta i oblika doživljenog nasilja, koje je potrebno obelodaniti. Strah od sramote je u bliskoj vezi sa (patrijarhalnim) vaspitanjem, kojim je ženi tokom njenog odrastanja usađivano u svest: da je muškarac socijalno superioran i da ima pravo da uspostavi vlast nad njom; da, shodno tome ima pravo i da je fizički disciplinuje zbog „nepravilnog“ ponašanja, te je samim tim to prihvatljiv način rešavanja sukoba u partnerskom odnosu; da muškarac ima pravo na seksualni odnos u braku kad god to poželi, da je to znak njegove muškosti, a da je žena (devojka) odgovorna za kontrolu seksualnih nagona muškarca⁵; da je dužnost žene da očuva porodicu na okupu i po cenu trpljenja nasilja (WHO, 2012, 3). Sramota je prirodna reakcija na zlostavljanje, jer ono po svojoj prirodi ponižava i dehumanizuje (Kaufman, 1992). Strah od izloženosti je jedan od sekundarnih odgovora na sramotu, delujući dalje na maskiranje srama kako bi se sakrio od „pogleda“ javno-

⁵ Nametnuta pretpostavka da je žrtva bila provokativno obučena, nju obeshrabruje da prijavljuje (seksualno) nasilje.

sti. Sram se maskira i u sopstvenoj svesti, toliko da često samo strah ostaje svestan. Iskustva srama postaju delimično parališuća, te žrtva ostaje bez reći, zarobljena, bespomoćna, sama sa sobom i svojim strahom (Kaufman, 1974, 7). Ovo je naročito izraženo kod seksualnog zlostavljanja, što često dovodi do toga da žrtve krive same sebe za nasilje koje trpe. Međutim, u pozadini ovog straha prisutna je i ljubav, pre svega prema roditeljima, koje žrtva ne želi da izloži sramoti zbog njenog raskida braka (veze), ili ne želi da ih izloži i sramoti i bolu zbog ponižavajućih postupaka njenog partnera nasilnika. Osećaj srama ima posebnu težinu kod silovanja od strane nepoznate osobe. Žrtva mora najpre da se izbori sa sopstvenim preispitivanjima „gde je pogrešila“ i „da li (ćime) je izazvala“ to što joj se dogodilo, a zatim i sa potencijalnim nepoverenjem ljudi koje poznaje, pa i same porodice, u njenu priću. Novo osećanje srama doživljava kroz proces prikrivene sekundarne viktimizacije u razgovorima sa službenim licima od prve izjave pa do konaćnog svedoćenja na sudu. Naslućujući šta je oćekuje, u žrtvi se razvija strah i od sebe same, te se teško odlućuje da verbalizuje to što joj se dogodilo.

(2) Strah od budućnosti bez ekonomske podrške partnera nasilnika ili porodice, odnosno strah od ekonomske neizvesnosti za dalje podizanje dece je skoro uvek prisutan. Ovo jeste strah za lićnu egzistenciju, ali je daleko izraćeniji i uticajniji kada u tom odnosu postoje i deca. Žrtve koje su egzistencijalno nezavisne od partnera, najćešće neće ni trpeti ekskalaciju nasilja i pre će se odlućiti za prekid takve veze, odnosno za verbalizaciju nasilja, nego što je to slućaj sa žrtvama koje su nezaposlene ili imaju niska finansijska primanja. Male plate su često razlog za ćutanje o nasilju na radnom mestu, jer je prisutan strah od gubitka posla koji daje makar nekakve izgledе za zadovoljavanje minimalnih ekonomskih potreba žrtve. Međutim, ovaj strah je prisutan i kod žrtvi sa visokim prihodima kada neku vrstu interpersonalnog nasilja trpe na radnim mestima u oblastima u kojima dominiraju muškarci pa postoji rizik od otpuštanja, a posebno kada doživljavaju seksualno uznemiravanje i zlostavljanje od strane moćnika koji imaju ogromnu kontrolu nad odlukama o njenom statusu. I kod ovog straha se moće govoriti da u pozadini ima tragove ljubavi, ovaj put prema deci, ili ćak i kompletnoj porodici (ako je u pitanju seksualno nasilje na poslu), kada se žrtva odlućuje da trpi nasilje kako gubitkom posla ne bi dovela u pitanje egzistenciju svoje dece, odnosno porodice. S tim u vezi, posebno

je snažan strah od gubitka starateljstva nad decom kao posledice razvoda. Iz tog straha i te ljubavi u isto vreme, upada se u novi strah, stvarajući tako začarani krug, za koji ne znamo da li je predaja ili borba. Ljubav prema deci daje snagu žrtvi porodičnog nasilja, da ne uskraćuje svojoj deci viđanje sa drugim roditeljem, iako je svaki takav kontakt za nju nova doza straha, nova doza traume. Jači strah potiskuje slabiji – strah da će uskratiti neko pravo deci, koju bezgranično voli, potiskuje strah od traumatičnih kontakata sa nasilnikom i ćutanje se produžava u nedogled. Ovome doprinose i institucije koje nasilnim partnerima ne izriču zabranu prilaska žrtvama nasilja, dajući „pravu“ na viđanje dece prioritet u odnosu na traumu koju ta ista deca i drugi roditelj doživljavaju u produženom trajanju, čak i onda kada je očigledno da je viđanje dece samo sredstvo da se tortura nastavi.

(3) Strah da se od nadležnih službi neće dobiti odgovarajuća podrška i zaštita povezan je i sa stečenim uverenjima da se živi u svetu u kojem dominiraju muškarci, u kojem se oni za sve pitaju i podržavaju jedni druge, te je svaki pokušaj žene da potraži pomoć od nadležnih službi unapred osuđen na neuspeh. Nažalost, ovakvo uverenje nije fikcija, već počiva na brojnim primerima iz svakodnevice, ne samo u Srbiji i/ili u regionu Zapadnog Balkana, za koji se obično vezuje izraženost patrijarhalnih odnosa. Ovaj strah podgrevaju i statistički izveštaji koji govore o neefikasnosti i policije i pravosudnih organa, o čemu smo već govorili. Čak i kada bojazan od nedovoljne posvećenosti i poštenog pristupa nadležnih službi, pre svih centara za socijalni rad i policije, nije opravdana, sam čin prijavljivanja policiji i obavljanja razgovora sa policijskim službenicima, kojom prilikom se mora odgovarati na neka lična i intimna pitanja, nekim žrtvama nasilja se čini neprijatnijim nego samo nasilje, pa je i strah od prijavljivanja veći nego strah od nasilja. Ispitivanje žrtve šta je i zašto nešto uradila ili nije uradila, može za nju biti veoma traumatično i dovesti do sekundarne viktimizacije. Posebno onda kada je u nastupu lica kojima se prijavljuje nasilje primetan neprofesionalizam, do te mere da se čak u nekim slučajevima i žrtvama nasilja izriču hitne mere iz Zakona o sprečavanju nasilja u porodici (Ignajtović, 2017, 18. septembar).

(4) Strah da će prijavljivanje samo isprovocirati novo, još teže, nasilje od strane partnera nasilnika se najčešće ističe kao glavni razlog za prećutkivanje nasilja. Ovaj strah je svakako povezan i sa prethodnom prepre-

kom, jer tamo gde nema odgovarajuće reakcije nadležnih službi nasilnik praktično dobija određene ruke da nastavi, pa čak i da pojača torturu. Takođe, ovaj strah se pojačava u situaciji kada se žrtva oseća da je ceo svet protiv nje i da je beskorisno iznasti svoj slučaj u javnost, pa makar i užu. Ovaj strah postoji i zahvaljujući stereotipu da žrtve u poznatim slučajevima doživljavaju odmazdu svojih nasilnika. Postoji pogrešno mišljenje da ako je počinitelj moćan, veća je verovatnoća da će pretiti žrtvi odmazdom (RAINN, n.d.).

(5) Odsustvo svesti, možemo povezati i sa strahom (nepoverenjem) da (ne)će nadležne službe pružiti podršku dovoljnu da se žrtva oseća zaštićenom od nasilnika. Tokom navedenog istraživanja, žene koje su identifikovane kao žrtve rodno zasnovanog nasilja su izrazile nesigurnost u pogledu informisanosti o tome kojim službama se mogu obratiti za pomoć i šta se podrazumeva pod tom pomoći. Ukoliko žrtva ne zna, ili ima samo površna saznanja, da je država organizovana i spremna da je zaštiti, te da pored države postoje i druge organizacije sa istim ili sličnim ciljem, nije teško razumeti da će se kod takve žrtve pojaviti strah da je prepuštena sama sebi i, eventualno, podršci najbližih članova primarne porodice. Zabrinjavajući je podatak da od 2.023 anketiranih žena starosti između 18 i 74 godine, samo 36% smatra da su „veoma dobro informisane“ ili „dobro informisane“ o tome šta je potrebno raditi u slučaju doživljenog nasilja (OEBS, 2019, ix).

Pod odsustvom svesti trebalo bi razumeti i neprepoznavanje sebe kao žrtve. I u spomenutoj studiji španske vlade, neprepoznavanje sebe kao žrtve je na vrhu razloga za odlaganje ili samoodricanje od verbalizacije i/ili prijavljivanja svog slućaja, odmah iza straha od nasilnika i verovanja žrtve da može sama da reši problem (Gobierno de España, 2019, 55). Ta svojevrsna samoobmana može biti direktna posledica shvatanja i prihvatanja ženske uloge kao pasivnog subjekta u zajednici sa znatno manjim pravima i slobodama u odnosu na muškarce. Međutim, bilo bi pogrešno u tome videti isključivi razlog, jer takvo ponašanje je često reakcija na traumatićno iskustvo. U naporima mozga da se izbori sa traumatićnim događajima mešaju se uspomene i usitnjavaju se sećanja. Kad se kognitivni deo mozga isključuje, ljudi prosto utrnju i kao da nisu prisutni ni u vremenu ni u prostoru. Klinićki psiholozi objašnjavaju da, ako se ljudi tokom traume disociraju, njihova sećanja su na neki naćin zaglavljena u sadašnjosti, „ovde i sa-

da“. To odvajanje od sadašnjeg trenutka se naziva peritraumatska disocijacija, za koju stručnjaci veruju da je tehnika koju ljudski um koristi da bi se zaštitio od punog uticaja doživljene traume, a među najčešćim uzročnim događajima ističu se seksualni ili fizički napad i zlostavljanje dece (Goldberg, 2019, August 26). Pogrešno viđenje sebe u situacijama interpersonalnog nasilja može ići do krajnosti da žrtva sažaljeva nasilnika i oseća se krivom i odgovornom za nasilje koje trpi (Gobierno de España, 2019, 57). Postoje brojni primeri iskazivanja sopstvene krivice jer je „bila previše ljubazna i uvek se smešila“ nekom autoritetu (šefu, profesoru...), pa ga je „verovatno tako navela da stekne pogrešan utisak da ona flertuje sa njim“. I dok se čak i otvorena, neprijatna navalentnos, koja se pravno može kvalifikovati u najmanju ruku kao seksualno uznemiravanje, vrednuje kao znak njegovog „šarma“ i muškosti, žene su pod pritiskom da paze šta i kako govore, kako i kome se smeju, kako se oblače, kako sede, jedu ili govore, jer i u svemu tome može biti naznaka njenog „neprikladnog“ ponašanja i provociranja nasilne reakcije. Tamo gde društvo kreira argumente za prenošenje odgovornosti kontrole i moći sa nasilnika na žrtvu, taj otpor društva da okrivi počinioca snažno navodi žrtve da ne govore, razvijajući čisti strah žrtve od nerazumevanja i osude, bez i malo ljubavi prema samoj sebi. S druge strane, lažna, praktično mazohistička ljubav prema nasilniku, u praksi se sreće kao jedan od razloga za ćutanje i, zbog svoje prirode, razloga za osudu od strane društva. Jaka emocionalna povezanost može da navede žrtvu da se zbuni, da joj se pomuti racionalno sagledavanje svog položaja, svoje uloge i uloge napasnika. I kada delimično progleda, u takvoj osobi može i dalje da tinja nada da je to samo splet loših okolnosti, trenutna slabost nasilnog partnera, da on zapravo nije loš, samo je nesrećan i u trenutcima slabosti nije se kontrolisao, a njena ljubav ga može promeniti. Ovde ljubav i strah zamenjuju pozicije, pa sada nije strah u prvom planu već ljubav, zaslepljena doduše, a u njenoj pozadini je strah od napuštanja. Kao što obično biva kada je ljubav u pitanju, logika gubi smisao, te je ovde strah od napuštanja i neuspeha da se održi zajednica, jači od straha žrtve da će biti maltretirana. I ponovo jači strah potiskuje slabiji, a jedna od posledica je ćutanje o svom položaju.

Zaključak

„Kad predugo traje i tišina nekako zazvući.“

Dorđe Balašević

U međusobnom nasilnom odnosu žrtva nasilnik su povezani složenim sistemom međuljudskih odnosa i podvrgnuti određenim sociokulturnim faktorima čije odgonetanje i razumevanje daje odgovor kako i zašto dolazi do nasilja. Interpersonalno nasilje je naročito osetljivo kada je agresivnost usmerena ka ženama i deci. Nasilje prema ženama je globalni fenomen i nezavisno od toga gde se događa, ima bar dva zajednička imenitelja – korene u rodnoj nejednakosti i dugo ćutanje žrtvi. Kod svakog novog slučaja, ljudi se pitaju zašto žrtve nasilja ćute, i sami nesvesni da tonom kojim se postavlja to pitanje i komentarima koji zatim uslede zapravo uzrokuju neko novo ćutanje. Strah od nerazumevanja zajednice, pa i članova najuže porodice, a posebno institucija i organizacija od kojih se očekuje zaštita, jeste razlog za odlaganje verbalizacije svog slučaja za neko drugo, „povoljnije“ vreme, kada se rane zaleče i kada se glas javnosti stiša. U suštini, to je strah od sramote, koja prati osećaj krivice za zlo koje je zadesilo, jer kako drugačije žrtva da se oseća ako ne kriva, kada je društvo zauzelo neverujući i prikriven, nekad i sasvim otvoren, optužujući stav. Svest o takvom društvenom ambijentu, uz nedovoljnu informisanost o zaštitnim mehanizmima kroz državne institucije i za to oformljene organizacije ili, što je još gore, svest da takve institucije i organizacije postoje ali nemaju uvek očekivani pristup, pojačava strah od odmazde nasilnika. Ako izuzmemo strah od sramote, u kojem ima i primesa ljubavi, strah od sekundarne viktimizacije kroz nerazumevanje, netaktičan pristup, pitanja i optužujuće poglede, uz strah od nasilnika su strahovi bez truna pozitivnog u sebi. Strah od sramote pred decom i pred roditeljima, izrasta iz ljubavi žrtve prema njima. U htenju da zaštiti decu, da ih ne liši drugog prisustva drugog roditelja, da ih ne dovede u tešku ekonomsku situaciju, žrtva nasilja se trpljenjem svog ponižavajućeg, traumatičnog položaja, ćutanjem dodatno žrtvuje u ime ljubavi. Iako se čini da je ljubav prema partneru nasilniku i nadanje da će se promeniti na bolje, takođe razlog ćutanja, nije teško doći do zaključka da je u pozadini takve „ljubavi“ zapravo strah od napuštanja i neuspeha u izgradnji zajednice u koju se ušlo sa mnogo emocija, poverenja i nade. Koreni takvog ćutanja mogu biti i u patrijarhalnom vaspiti-

tanju i kulturološkim obrascima koji ženi nameću ulogu pasivnog subjekta, često samo objekta u društvu. Iz takve uloge izranja osećaj krivice za „pogrešan“ pogled, osmeh, reč, kretnju, oblačenje, pa i za nasilje koje trpi i o kojem zbog toga ćuti. Žene koje su žrtve silovanja i seksualnog uznemiravanja su pod pritiskom straha od osramoćivanja, iako je njihova jedina „krivica“ to što su žene i što su se našle same sa seksualnim predatorom. Taj strah je toliko jači koliko je slabo samopoštovanje i ljubav žrtve prema samoj sebi.

Sasvim je sigurno da razlozi za ćutanje, o kojima smo govorili, nezavisno od toga da li su motivisani strahom, osećanjem sramote, samooptužujućim razmišljanjem ili pak ljubavlju prema deci, roditeljima, pa i nasilniku, doprinosi izgradnji lanca ćutanja u koji se kao karike ugrađuju nove žrtve. Svaka nova žrtva, pa i ona potencijalna koja to možda, srećom, neće nikad postati, nosi u sebi iste strahove i iste emocije ljubavi, roditeljske, ali i one apsurdne, zaslepljujuće. Zbog toga je i za društvenu zajednicu u celini važno da se prema žrtvama svakog nasilja, posebno onog prema ženama i deci, kao najosetljivijim kategorijama društva, odnosi sa posebnom pažnjom i pažljivošću, kako bi se i one koje su nasilje već doživele i one kojima se to može desiti jednog dana, osnažile i ohrabrile da o tome govore kao o zlu koje ih je zadesilo, a ne o sramoti koju su same skrivile. Ćutanje nije argument protiv žrtve i njenog kredibiliteta, već ozbiljan signal da smo kao ljudi i društvo podbacili i da smo malo učinili da promenimo svet o kojem je govorio Albert Ajnštajn – opasno mesto za život, ne zbog ljudi koji su zli, već zbog dobrih ljudi koji ništa ne preduzimaju.

Literatura

- Beta, 24.11.2019, Statistika o nasilju nad ženama u Srbiji još uvek poražavajuća, *Danas*, <https://www.danas.rs/drustvo/statistika-o-nasilju-nad-zenama-u-srbiji-jos-uvek-porazavajuca/>.
- CINS, 10.12.2020, Nasilje u porodici sve prisutnije, ali broj krivičnih prijava opada, <https://www.cins.rs/nasilje-u-porodici-sve-prisutnije-ali-broj-krivicnih-prijava-opada/>.
- Devries, Karen M. et al., 2013, The Global Prevalence of Intimate Partner Violence Against Women, *Science*, Vol. 340, Issue 6140, 1527-1528, DOI: 10.1126/science.1240937. Available at: https://www.researchgate.net/publication/240310056_The_Global_Prevalence_of_Intimate_Partner_Violence_Against_Women.
- Gobierno de España, 2019, *Estudio sobre el tiempo que tardan las mujeres víctimas de violencia de género en verbalizar su situación*, Delegación del Gobierno para la

- Violencia de Género, Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes e Igualdad Centro de Publicaciones, Madrid, https://violenciagenero.igualdad.gob.es/violenciaEnCifras/estudios/investigaciones/2019/pdfs/Estudio_Tiempo_Denuncia4.pdf.
- Goldberg, Joseph, 2019, August 26, What is Dissociation?, *WebMD*, <https://www.webmd.com/mental-health/dissociation-overview#:~:text=Dissociation%20is%20a%20break%20in,hours%2C%20days%2C%20or%20weeks>
- Hamby, Sherry et al., October 2011, Children's Exposure to Intimate Partner Violence and Other Family Violence, *Juvenile Justice Bulletin*, U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, CV197, in: University of New Hampshire, *National Survey of Children's Exposure to Violence (NATSCEVI) – Final Report*, October 2014, 9-10.
- Ignjatović, Tanja, 2006, Između ćutanja i skloništa za žrtve nasilja – odgovornost institucija, u: Ivana Slavković i Tanja Ignjatović (pr.), 2006, *Nasilje u porodici – ćija je odgovornost?*, priručnik za organizovanje konferencija slućaja za zaštitu od nasilja u porodici sa primerima dobre prakse. Beograd: Autonomni ženski centar, Program razvoja dobrih praksi u oblasti nasilja u porodici.
- Ignjatović, Tanja, 2017, Novi zakon je tu, a kakvi su efekti, *HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG*, <https://rs.boell.org/sr/2017/09/18/novi-zakon-je-tu-kakvi-su-efekti>.
- Ignjatović, Tanja, 2018, Deca koja su svedoci nasilja u porodici: moguće implikacije na postupanje obrazovnopaspitne ustanove, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, godina 50, broj 2, 286-306, <https://doi.org/10.2298/ZIP11802286I>.
- Kaufman, Gershen, 1974, *On Shame, Identity and the Dynamics of Change*, Paper presented at the Annual Meeting of American Psychological Association, 82nd, New Orleans, Louisiana, August 1974, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED097605.pdf>.
- Kaufman, Gershen, 1992, *Shame: The Power of Caring*, Schenkman Books, Incorporated.
- OEBS, 2019, *Dobrobit i bezbednost žena*, Srbija – osnovni izveštaj, https://www.osce.org/files/f/documents/7/5/419756_1.pdf.
- OECD Data, 2019, *Violence against women*, Prevalence in the lifetime, Percentage, 2019 or latest available, <https://data.oecd.org/inequality/violence-against-women.htm>.
- Petrušić Nevena, Žunić Natalija i Vilić Vida, 2018, *Krivićno delo nasilja u proodici u sudskoj praksi – nove tendencije i izazovi*, OEBS – Misija u Srbiji, Beograd.
- RAINN, n.d., *The Criminal Justice System: Statistics*, <https://www.rainn.org/statistics/criminal-justice-system>.
- UNICEF, 2019, *Nasilje nad decom*, program Dećija zaštita, <https://www.unicef.org/serbia/nasilje-nad-decom>.
- World Health Organization (WHO), 2005, *WHO Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women*, Sumarry report – Initial results on prevalence, health outcomes and women's responses, https://www.who.int/gender/violence/who_multicountry_study/summary_report/summary_report_English2.pdf.
- World Health Organization (WHO), 2012, *Intimate partner violence*, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/77432/WHO_RHR_12.36_eng.pdf;sequence=1/.

- World Health Organization (WHO), 2014, *Global Status Report on Violence Prevention 2014*, https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/.
- World Health Organization (WHO), 2020 June 3, *The rise and rise of interpersonal violence – an unintended impact of the COVID-19 response on families*, <https://www.euro.who.int/en/health-topics/disease-prevention/violence-and-injuries/news/news/2020/6/the-rise-and-rise-of-interpersonal-violence-an-unintended-impact-of-the-covid-19-response-on-families>.
- Zirojević Mina & Marković Darija, 2020, Efficiency of legal solutions in dight against domestic violence, in: Mario Reljanović (ed.) *Regional Law Review*, Collection of Papers from the First International Scientific Conference, Institute of Comparative Law in Belgrade, Belgrade, the Republic of Serbia in cooperation with University of Pécs Faculty of Law, Hungary Josip Juraj Strossmayer University of Osijek Faculty of Law, Croatia, 195-210.

Darko M. Marković⁶
Mina T. Zirojević⁷

SILENCE BETWEEN LOVE AND FEAR – WHY VICTIMS OF VIOLENCE STAY SILENT -

Summary

Almost every new case of interpersonal violence that lasted over a longer period of time, or happened only once, with victim's silence as an accompanying consequence, causes an avalanche of questions from the public – why did the victim remain silent, what were they waiting for, why did they not report it immediately? Although in the operative police work, as well as in the following court proceedings, attention is paid to sensitivity of violence victims, especially in cases of sexual violence or any type of violence against children, posing a similar question is practically inevitable. Even though they may not be in an accusative tone, such questions directly lead to secondary victimization and multiplication of negative consequences caused by violence. The science, however, has not remained mute, and through a prism of various scientific disciplines explanations for victim's silence have been found to be caused by fear, and related to it, forced obedience. Additionally, acceptance or feeling ashamed to speak about such violence due to old customs, culturological, anthropological or religious behaviour patterns, as well as the be-

⁶ University Business Academy in Novi Sad, Faculty of European Legal and Political Studies, Novi Sad, darko.markovic@fepps.edu.rs

⁷ The Institute of Comparative Law, Belgrade, mina.zirojevic@gmail.com

lief that enduring torture is a higher sacrifice in the family's interest, are recognized as frequent causes of violence, especially when it comes to intimate partner violence and any form of sexual violence. Even before doing a deeper research on this phenomenon, be it of psychological, sociological, criminological or any other character, fear comes to the fore as a general cause. Still, the very fact, and not only it, that certain categories of victims believe that enduring violence and remaining silent about it is "a higher sacrifice", leads us to think that behind such silence there may be a completely different emotion. Examining various forms of violence, and therefore different types of victims, through an interdisciplinary approach, the authors of the paper aim to show that often fear is not the main, nor the strongest, cause of victim's silence. Going toward that goal, the authors start with the premise that behind many mirrors showing fear as the cause of silence, secretly love can be found in its many forms.

Keywords: *victim, peer violence, intimate partner violence, obedience, secondary violence, secondary victimization*

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

177.61(082)
159.942.4(082)

LJUBAV i strah u fokusu interdisciplinarnih istraživanja / priredile
Zorica Kuburić, Ana Zotova, Ljiljana Čumura. - Novi Sad ; Beograd : Cen-
tar za empirijska istraživanja religije, CEIR, 2021 (Beograd : Čigoja štampa).
- 430 str. ; 25 cm

Tiraž 200.

ISBN 978-86-84111-33-5

а) Љубав -- Зборници б) Страх -- Зборници

COBISS.SR-ID 41215497